

VERENIGING
Vrienden
van
Sonsbeek

De Vereniging Vrienden van Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem wil een klankbord zijn voor de bezoekers van de monumentale parken en voor de eigenaar van de parken, de Gemeente Arnhem. Het doel van de Vereniging is mee te werken aan de instandhouding en verfraaiing van de parken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. De Vereniging Vrienden van Sonsbeek ondersteunt het Bezoekerscentrum Sonsbeek financieel met een vaste bijdrage per lid.

De contributie per lid bedraagt per jaar:

voor particulieren € 12,50, voor verenigingen € 35,-
voor bedrijven € 50,-; Bankrekeningnummer: 40 63 33 505 t.n.v.
Vrienden van Sonsbeek. De Vereniging is door de fiscus erkend als
"Algemeen Nut Beogende Instelling".

Bestuur Vereniging Vrienden van Sonsbeek:

Hendrik Broekhuizen (voorzitter) tel. 442 62 12, Luuk Broer (secretaris)
tel. 442 49 56, Theo Bussink (penningmeester) tel. 443 14 02, Loes
Prakke (ledenadm/promotie) tel. 443 34 95, Tjada van den Eelaart-de
Sitter (schouw/gidsen/website) tel. 445 50 98, Koos de Vos (educatie)
tel. 363 49 71. Adviseurs: Joop Morsink (historie), Jeroen Glissenaar
(Stadsbeheer), Jeroen Voskuilen (Bezoekerscentrum).

Ledenadministratie:

Vereniging Vrienden van Sonsbeek per adres Bezoekerscentrum
Sonsbeek, Zypendaalseweg 24a, 6814 CL Arnhem, Telefoon: 445 06 60,
Email: info@parksonsbeek.nl
Website: www.parksonsbeek.nl

De Stichting Bezoekerscentrum Sonsbeek wil bezoekers bewust maken van de mooie groene kanten van Arnhem. Dit gebeurt door het organiseren van tentoonstellingen, excursies en evenementen. Het bezoekerscentrum levert informatie over de parken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem en het is een goed startpunt bij een bezoek aan de parken. Website: www.bezoekerscentrumsonsbeek.nl

Bestuur Stichting Bezoekerscentrum Sonsbeek:

Leo van der Meer (voorzitter), Bart Beukema (secretaris), Marijke de
Bruïne (penningmeester), Jaap Nieuwenhuis, Aaltje Koopman, Wim
Roddenhof.

Foto voorpagina: het Sonsbeekgilde loopt in de processie van Sonsbeek 2008 op 8 juni. Bij uitzondering een voorplaat van een plek buiten de parken maar die toch op Sonsbeek slaat. De foto is genomen door Sophia Mooldijk.

Voorpret

Sonsbeek'66 was mijn eerste kennismaking met Arnhem. Sindsdien ben ik een trouwe en enthousiaste bezoeker van de Sonsbeek-tentoonstellingen. Maar de laatste drie keer was de stad er weinig bij betrokken. Het waren evenementen voor kunstprofessionals en de happy few. Het aantal getelde bezoekers was laag.

Vorige zomer zag ik Documenta 12 in Kassel. Akkoord, met een gigabudget, 2300 geaccrediteerde journalisten en 600.000 betalende bezoekers is dat een onvergelijkbaar groter kunstevenement. Wat mij daar opviel is dat de stad meedeed: winkelatalages, hotelarrangementen, versierde straten, het openbaar vervoer en alle culturele instellingen. Zoals de Arnhemse binnenstad een week lang meedeed met Symphonica in Rosso van Marco Borsato in Gelredome en met de Tweede Modebiënnale.

En dan Sonsbeek 2008. Artistiek directeur Anna Tilroe gaf twee jaar geleden in de Eusebiustoren bij haar eerste perspresentatie haar hoge ambities aan. Het gedurfde thema Grandeur, het streven naar menselijk grootheid. En de Processie als uiting van betrokkenheid tussen kunst en samenleving. De ambities combineerde ze in de zin "de stad draagt de kunst". Uiteindelijk namen duizend Arnhemmers uit verenigingen, bedrijven en instellingen actief deel aan deze voorpret. We kregen presentaties van kunstenaars en hun objecten, we wierven gildeleden, we namen deel aan het gildenfeestje in Gelredome waarvan het magische filmpje op YouTube staat. En dan de paradeoefeningen in Coberco en de processie, de ultieme promotie van Sonsbeek 2008. Nog nooit was er zoveel voorpret. Nu de tentoonstelling nog.

Luuk Broer

DE SINT-JANSBEEK

Geen mammoet die ons uit de oertijd rest
Maar wel een dal, een eeuwenoude stroom
Van smeltend ijs, die sterk en autonoom
Zich door de heuvels naar het laagland prest
En eindelijk verzandt, moerassig, loom

En zo ontstond in dit riviergewest
Van Nederrijn tot Vale-Ouwezoom
Een landschap als een natte schildersdroom
Een stoet van watermolens, een orkest
Dat maalt en zaagt, van graan tot eikeboom

Johannes gaf zijn naam aan deze beek
De bron die meer dan levensvatbaar bleek;
Al zijn de molens grotendeels gesloopt
Zij vormden eens wat Arneym werd gedoopt

Cees van der Pluijm

Voor internationaal cachet is meer regelmaat nodig

Op weg naar Sonsbeek 10

In de aanloop naar de tiende Sonsbeektentoonstelling in 2008 hebben we gedurende een reeks van kwartalen waarin dit Infobulletin verscheen, teruggekeken naar de voorgaande exposities. Deze laatste keer gaat het over de negende aflevering, Sonsbeek 2001. De leiding is toevertrouwd aan de Vlaming Jan Hoet. Hij selecteert ruim 70 kunstenaars, onder wie Jan Fabre, Karel Appel, Mark Manders, Takahiro Suzuki, Peter Santino, Maria Roosen, de zusters Christine en Irene Hohenbüchler, Bruna Esposito, Atelier van Lieshout en Berlinde De Bruyckere. Het jaar 2001: aanslagen op Twin Towers New York en Pentagon Washington; Bush 43e president VS; Milosevic gearresteerd; cafébrand Volendam met 14 doden en 150 gewonden; homohuwelijk officieel; Pim Fortuyn lijsttrekker; Johan van der Keuken, Anthony Quinn, Herman Brood, Luc Lutz, Gilbert Bécaud en Jelle Zijlstra overlijden.

'Een wandelend, rokend, mompelend symbool van artistieke bevoegenheid, van integriteit en passie voor de kunst', wordt Jan Hoet in 2001 in een publicatie in NRC-Handelsblad genoemd. In de voorronde van Locus/Focus, zoals hij de tentoonstelling Sonsbeek 2001 noemt, laat hij zich tijdens verschillende bijeenkomsten in Arnhem kennen als een bijzonder onderhoudend entertainer. Niet te beroerd om reuring te veroorzaken en de bedden wat op te schudden.

Jan Hoet: wie kent hem in die dagen niet? Hij verkeert in een flow omdat hij een jaar eerder in zijn Belgische woonplaats Gent na 25 jaar knokken eindelijk een eigen museum voor moderne kunst heeft gekregen, het SMAK. Als een raket schiet hij van links naar rechts, van Arnhem naar Gent, van Italië naar Duitsland. Als hij begint te spreken, breekt een spervuur los. Maar hij kan ook ingetogen, filosoferend zijn. Denkend aan het volgende bommetje dat hij uitdagend en met humor laat ontploffen. Hoet wil groots en meeslepend aan de slag en lijkt het vanzelfsprekend te vinden dat zijn fakkel links en rechts in Arnhem wordt overgenomen.

Uit een peiling blijkt dat bij het publiek een dame-op-stoel met een enorme rose jurk om zich heen gedrapeerd in de Grote kerk en de 'vliegende' paarden in de bomen van het park vooral in de smaak vallen. Roze zoetigheid en apocalyps raken elkaar. In winkelcentrum Kronenburg slaan al snel vandalen toe, waardoor kunstwerken ten dele worden vernield. En Jan Hoet wast en masseert in een winkelgalerij nog wel hoogstpersoonlijk voeten van vrouwen.

Het resultaat van zijn regisseurschap wordt wisselend beoordeeld. Wéér is er kritiek op de ver van elkaar verwijderde locaties – park Sonsbeek, de Grote kerk en winkelcentrum Kronenburg – op de geringe aantallen betalende bezoekers en zeker ook op de artistieke kwaliteit van de tentoonstelling. Hem wordt ook verweten dat hij teveel kunstenaars heeft uitgenodigd uit zijn eigen stal in Gent.

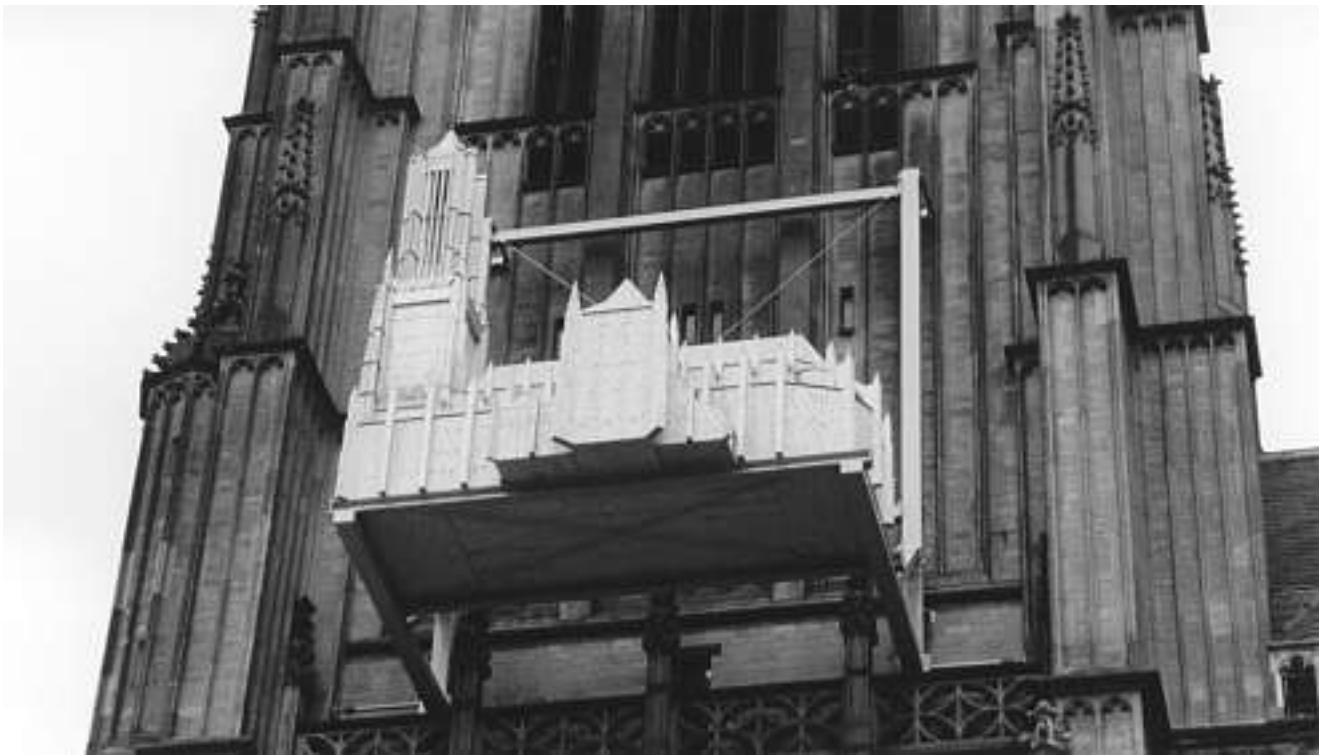
Herman Hofman, de voormalige Arnhemse kunstpaus, als oud-ambtenaar een aantal keren betrokken bij de organisatie van voorgaande exposities in Sonsbeek, wil het liefst een punt zetten achter de tentoonstellingen. "Er viel niets te beleven. Emoties riep het niet op. Er was teveel uitleg nodig om het allemaal te begrijpen", meldt hij. Directeur Max Meijer van het Museum voor Moderne Kunst staat daar diametraal tegenover. Hij heeft het over een 'bijzonder interessante tentoonstelling, heel veel moois en verrassende kunstenaars'.

Dat er geen emoties zouden zijn opgeroepen, klopt niet. De Arnhemse Ouderenpartij nog wel

Promotiekaarten van de Sonsbeektentoonstelling van 2001.

"Sonsbeek9 - Locus Focus" was verdeeld over drie locaties: het park, de Eusebiuskerk en Winkelcentrum Kronenburg. Er stonden ook nog wat beelden verspreid over de binnenstad. De drie locaties leidden tot de drie beeldmerken van de promotiekaarten. De voet stond op de poster, het park was het hoofdmerk. De huiskleur van Sonsbeek9 was gifgroen. De prachtige, tweetalige, witte catalogus van 388 pg werd na een paar weken aangevuld met een zwarte Appendix van 100 pg waarin de gerealiseerde kunstwerken op hun expositieplek zijn afgebeeld. Ontwerpstudio Thonik van Thomas Widdershoven en Nikki Gonnissen was verantwoordelijk voor de visuele communicatie. In 2007 won Thonik met het ontwerp van de huisstijl en de verkiezingscampagnes van de SP onbetwist zowel de Designprijs Rotterdam van de ontwerpindustrie als de Nederlandse Huisstijlprijs van de grafische industrie. Het spraakmakende "buro" Thonik is ontwerper van de poster met de hoed van Sonsbeek 2008.

werpt zich op als deskundig gezelschap. De club vindt Locus/Focus maar helemaal niks, maakt een persiflage in brochurevorm en gaat tekeer tegen een kunstwerk in de Grote kerk, waar een in bonen en zaden gelegde swastika aan te pas komt. Hoet ontploft, zegt terecht dat 'de' politiek zich niet met (de inhoud van) kunst hoort te bemoeien, maar gaat net een stap tever als hij een vergelijking trekt met de periode waarin de nazi's met hun entartete Kunst grote aantallen kunstenaars ongewenst verklaarden en hun werk op de schroothoop gooiden.

De Arnhemse kunstenaar F. E. van der Weide heeft er de pest in dat weinig plaatselijke collega's bij Sonsbeek 9 zijn betrokken en roept de hulp van twee reclamevliegtuigjes in om ze boven Arnhem zijn boodschap te laten verkondigen: 'Hoet kan denken dat hij god is, maar zal god ook denken...?' is tegen het zwerk te lezen. Hij krijgt van de provincie subsidie om zijn als kunstwerk bedoeld protest te financieren.

Journalist Martin Pieterse van de Gelderlander loopt het hele traject met kunstwerken in Sonsbeek af en laat weten dat hij daar drie uur voor nodig heeft. En dan zijn de Grote kerk en Kronenburg nog niet eens in zijn wandeling opgenomen. In een latere publicatie blijkt hij ontevreden over het niveau van de tentoonstelling en verlangt hij zelfs terug naar het Sonsbeek 8 van Valerie Smith. Locus/Focus staat vol niemandalletjes, heeft hij ontdekt.

Hein van Haaren van de stichting Rotterdam 2001 uit kritiek op de plaatselijke politiek. De jaren van de achterliggende exposities overziende, constateert hij dat er geen enkele regelmaat is: 1971, 1986, 1993, 2001. Daar kan 2008 aan worden toegevoegd. Wil Arnhem boven zichzelf uitstijgen en een internationale manifestatie neerzetten, dan is regelmaat een eerste vereiste, schrijft Van Haaren. Hij geeft bovendien de beleidsbepalers een veeg uit de pan. Die maken zich druk om aantallen bezoekers, terwijl daaraan echt het succes van een tentoonstelling niet af te meten is, laat hij in de Arnhemse pers weten.

Nogal wat tegengeluiden dus. Lof krijgt Jan Hoet van Hans den Hartog Jager in NRC Handelsblad. Deze plaatst ook een lange serie kanttekeningen, maar wijst tegelijk op de sterke kanten van 'directeur' Hoet. Die 'praat, fleemt, grapt in een Engels dat het begrip steenkolen- een nieuwe dimensie geeft'. Hij is in alles het tegendeel van de vorige curator, Valerie Smith en zorgt voor

*Maria Roosen – Mirakel (2001)
Maria Roosen (Oisterwijk, 1957)
woont in Arnhem. Ze werd opgeleid aan het Moller Instituut Tilburg en de HKA, nu ArtEZ, in Arnhem. Ze verwierf bekendheid met kleurrijke handgeblazen glazen objecten. Ze heeft een reeks van solo-exposities op haar naam staan in Nederland, België en Duitsland. Daarnaast was en is ze met haar werk vertegenwoordigd op vele groepstentoonstellingen. Zoals op Sonsbeek9, met een zeven meter hoge houten versie van de Eusebiuskerk die – spectaculair – parallel tegen de kerktoeren was bevestigd. Als een babykerkje naast moeder. Dat leverde verwondering en vertedering op. Het Mirakel werd na afloop door niemand aangekocht en – naar men denken kan – vernietigd.
In 2006 ontving Maria Roosen de Wilhelminaring voor haar oeuvre. In 2008 exposeert ze in Den Bosch, Veere en Düsseldorf.*

'verantwoord vermaak voor de hele familie. Een mix van Disney en Duchamp, van Warhol en Willy Wortel'. De twintig stukken in winkelcentrum Kronenburg 'verzuipen stuk voor stuk in de kleuren, de logo's, de achtergrondmuziek'. Maar zijn conclusie luidt: '(...) zulke heibel is tegenwoordig onontbeerlijk om projecten als Sonsbeek van de grond te krijgen. En dan is Hoet de beroerdste schreeuwer niet'.

Ruim voor de tentoonstelling meldt de Vlaming dat hij Arnhem op de kaart wil zetten. Toen Pierre Janssen nog directeur van het Gemeentemuseum was, was dat niet nodig. Iedereen kende Janssen. De stad staat volgens hem met de rug naar Duitsland. Daar gaat hij publiek werven. En ook in België.

Na afloop blijken een kleine 25.000 bezoekers een kaartje te hebben gekocht. Dat valt iedereen tegen. De Vlaamse conservator, die 100.000 belangstellenden in het vooruitzicht had gesteld, niet in het minst. Hij heeft een misrekening gemaakt, vertelt Hoet. "Ik heb Arnhem en zijn inwoners verkeerd ingeschat.(...) De moeilijkheidsgraad van de tentoongestelde beelden was misschien zelfs wat te hoog." Maar: "Ik sta volledig achter mijn keuzes."

Locus/Focus blijkt voor Jan Hoet 'de eerste grote teleurstelling uit mijn loopbaan'.

Rob van Otterloo

Bronnen: Catalogus tentoonstelling Sonsbeek 2001, De Gelderlander 23-3-2001, 15-6-2001, NRC Handelsblad 8-6-2001, archief L. Broer.

*Rui Chafes – Unborn (2001)
Rui Chafes (Lissabon, 1966)
studeerde in Düsseldorf en woont
en werkt in Portugal. Hij laat zich
inspireren door Duitse denkers en
schrijvers uit de Late Roman-
tiek: Hölderlin, Nietzsche, Rilke.
Hij vertaalde de dichter Novalis
in het Portugees en illustreerde
die uitgaven. Chafes maakt
abstracte, vaak zwarte sculpturen
van smeedijzer. Titels van zijn
werk refereren aan het leven: ge-
boorte, bloei, dood, verdwijning.
Vaak brengt hij hard materiaal
samen met zachte organische
vormen. Hij vertegenwoordigde
met zijn werk Portugal onder
meer op de Biënnales van Venetië
(1995) en Sao Paolo. In 2001
nam hij deel aan een tentoon-
stelling in het SMAK te Gent en
was hij vertegenwoordigd op
Sonsbeek9. Onlangs zijn twee
grote en spraakmakende, zwarte
metalen beelden van Chafes op
prominente plekken in Lissabon
geplaatst.*

Wadi's in Sonsbeek en Zypendaal

Het gebied van Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem is ontstaan in de ijstijd, door erosie van smeltwater. Dit water heeft - in de bevroren ondergrond - enkele dalen uitgeschuurd die nu, na zo'n 10.000 jaar, nog steeds te herkennen zijn in het landschap. Het dal van de Sint Jansbeek is zo'n erosiedal uit het Pleistoceen, net als het dwarsdal langs de Parkweg. Vanwege de natuurlijke laagtes komen deze dalen in de moderne tijd weer goed van pas om hedendaagse problemen op een toepasselijke manier op te lossen. Ze kunnen helpen om het regenwater op een duurzame manier te verwerken.

Regenwaterput hoek Parkweg/Wagnerlaan naar de wadi's langs de Parkweg.

Riolering

Tijdens de grote uitbreidingen van de stad, tussen ongeveer 1900 en 1940, zijn alle wijken vanuit oogpunt van hygiëne voorzien van een gemengde riolering. Buiten het huishoudelijke afvalwater werd ook al het regenwater via deze riolering verzameld en afgevoerd naar de Nederrijn. Bij zware regenbuien was de capaciteit van het riool echter te klein en kwam het water ergens in de stad uit de rioolbuizen weer omhoog, zodat straten onderliepen. In eerste instantie was het aanleggen van grotere rioolbuizen de oplossing voor dit probleem, maar aan het eind van de jaren negentig kwam een andere oplossing op, namelijk het apart inzamelen en afvoeren van het regenwater. Voor de wijken die dicht bij open water lagen was het afvoeren eenvoudig, maar voor de hoger gelegen wijken was een oplossing moeilijker te vinden. Totdat een nieuw fenomeen in zwang raakte: infiltratie van regenwater door gebruik te maken van wadi's. Wadi's zijn voor Arnhem geen nieuw begrip. In sommige naoorlogse wijken werden ze al toegepast. Alleen de schaal waarop deze techniek tegenwoordig wordt toegepast is wel nieuw. De eerste wadi's verschenen eind jaren negentig langs de Parkweg en kort daarop in het veld boven in park Zypendaal.

De wadi's van de Parkweg

Langs de Cederallee, tussen de Parkweg en de bosrand, bevinden zich enkele kuilen in het grasveld. Deze kuilen, wadi's genaamd, zijn eind jaren negentig aangelegd om regenwater in de bodem te kunnen infiltreren. Het water is in hoofdzaak afkomstig van de Wagnerlaan en de Oude Kluizeweg. Met een gewoon regenwaterriool onder deze twee wegen wordt het water verzameld en afgevoerd naar een vijvertje aan de noordzijde van de Parkweg, hoek Wagnerlaan (foto). Dit vijvertje is goed te herkennen aan het riet dat er in groeit. Dit riet zorgt voor een eerste zuivering van het water, voordat het ondergronds verder stroomt richting de bosrand. Daar komt het water dan terecht in de eerste wadi. In het ontwerp waren de wadi's met elkaar verbonden door duiker-

tjes die er voor zorgden dat de verschillende wadi's achter elkaar vol stroomden. Bij kleine regenbuien stroomt er alleen water in de eerste wadi, maar hoe harder het regent hoe meer wadi's langs de bosrand volstroomden

Kwelwater

De bedoeling van de wadi's is dat het regenwater niet direct in de Grote Vijver in Sonsbeek stroomt, maar veel geleidelijker en via het grondwater. Het water komt dan als kwelwater weer in het maaiveld terug. Kwel is de natuurlijke voeding van de Sint Jansbeek die zorgt voor zeer waardevolle vegetatie op plekken waar het grondwater weer bovengronds komt.

Door erosie van de wadi's

en doordat het regenwater zand heeft meegevoerd, liggen de meeste duikertjes nu onder het zand en heeft het water een nieuwe weg gekozen. Wie goed kijkt kan af en toe nog stukjes van die duikertjes terugvinden. Het gebeurt maar heel zelden dat alle wadi's vol staan met water en het is dan ook goed mogelijk dat in de nabije toekomst meer regenwater richting deze wadi's zal worden afgevoerd. Deze wadi's zijn in beheer bij het waterschap Rijn & IJssel.

Infiltratie in Zypendaal

Enkele jaren na de aanleg van de wadi's langs de Parkweg zijn er ook in park Zypendaal enkele wadi's aangelegd. Helemaal aan de noordoostzijde van Zypendaal, tegen de De Wolflaan van de wijk Cranevelt aan, is in het aflopende veld een serie wadi's gemaakt: het infiltratieveld Cranevelt. De reden voor de aanleg van deze wadi's is echter verschillend van die langs de Parkweg. De wijk Cranevelt heeft een apart rioolstelsel voor het regenwater. Dit regenwater werd in het verleden direct door een lange buis afgevoerd naar de kasteelvijver. De uitlaat van deze buis is nog steeds zichtbaar als een gemetselde duiker in de westelijke oever van de kasteelvijver, zo'n vijftig meter noordelijk van het kasteel.

Maar tijdens regenbuien neemt het afstromende regenwater ook al het vuil mee dat op straat ligt. Dit kan variëren van rubber- en metaaldeeltjes van auto's tot weggegooide papiertjes en plastic. Daarnaast slijten de bovenleidingen van de trolleybussen en het slijpsel, kunststof en koper, komt via het regenwater ook in het regenwaterriool terecht. Deze vervuiling stroomde ongezuiverd in de kasteelvijver wat zeker na lange droge periodes voor problemen zorgde in de vijver. Om de kwaliteit van het vijverwater te verbeteren is rond 2000 besloten om het water op een natuurlijke manier te zuiveren door het aanleggen van wadi's. Het bijkomende voordeel was dat de kasteelvijver, en daarmee de gehele Sint Jansbeek, tijdens regenbuien niet meer in korte tijd enorme hoeveelheden water te verwerken kreeg.

Regenwaterverdeelput op de weide in het NO van Zypendaal voor de wadi's bij Cranevelt.

Trapsgewijs

Het regenwater uit de wijk Cranevelt komt via de afvoerpijpen in een verdeelput terecht van waaruit het over de putrand in de eerste wadi stroomt. Deze verdeelput is goed zichtbaar in het grasveld (foto). Het is de grootste en meest oostelijke betonnen bak in het weiland van Zypendaal-Noordoost, beneden de Schelmseweg. Als de eerste wadi vol is, stroomt het water opnieuw over de rand van een kleinere put die in verbinding staat met de iets lager gelegen wadi. Via de wet van de communicerende vaten vult het regenwater dan de tweede wadi. In totaal zijn er zes wadi's achter elkaar waarin het water opgevangen en geïnfiltreerd kan worden. Het is nog nooit voorgekomen dat alle wadi's volstonden, maar als het nodig is, kan het water uiteindelijk over de weide verder in de richting de eerste sprengkop in het bos stromen. Ook onderweg zal het water nog infiltreren in de bodem. Ook hier komt dus het regenwater als schoon kwelwater in de Sint Jansbeek terecht.

Ronald Bos

Foto's: Gerard Herbers

Het Geheim van het Hekwerk

Langs de Sonsbeekweg en de Zypendaalseweg zien we om en tussen de verschillende weiden een klassiek hek. De staanders zijn van hout of steen en ze worden verbonden met twee dwarsbalken. Soms is er tijdelijk een opening in het hek gemaakt door de dwarslatten eruit te halen. Een paar dagen later is het hek weer gesloten. Wat mijn al geruime tijd intrigeert is: hoe haal je een lat uit dit hekwerk en hoe plaats je dan weer een nieuwe?

Toen het hekwerk in 1999 volledig werd gerenoveerd, zag ik wel hoe ze dat deden. De staanders (18 x 18 cm) hebben een inkeping waar de lat (5 x 7 cm) in past. Dus moet je eerst de staander plaatsen, dan de lat in de inkeping schuiven en de volgende staander zodanig plaatsen dat de lat ook daar in de inkeping geschoven zit. Het hek is dan volledig "opgesloten" tussen twee staanders. Zo'n lat er weer uithalen gaat dus niet, tenzij je de staander verplaatst of loswrikt, maar dat leek mij niet de oplossing. Maar het alternatief zou zijn dat je tot het einde van het hek alle staanders en latten wat moet "opschuiven" om ergens in het midden van het hek een lat te kunnen vervangen.

Klap op de lat

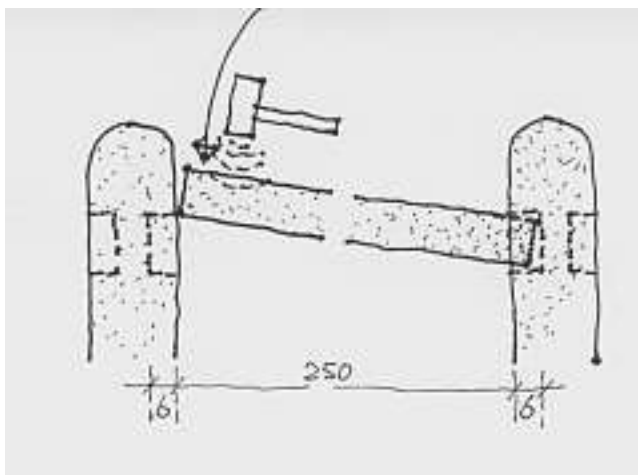
Mijn vraag maar eens voorgelegd aan parkbeheerder Jeroen Glissenaar. Inderdaad, een lat gewoon eruit halen is onmogelijk. Als het toch moet kan dat alleen door hem doormidden te zagen! Maar hoe dan weer een nieuwe lat te plaatsen? Jeroen glundert, neemt nog een trekje van zijn sigaar en vertelt mij het geheim van het hekwerk.

De afmeting tussen twee staanders is bijvoorbeeld 250 cm. In elke staander zit een inkeping met een diepte van circa 6 cm. Volledig opgesloten tussen twee staanders kan de lat een lengte hebben van $(2 \times 6) + 250 = 262$ cm. De nieuw te plaatsen lat maakt men echter $2 \times 2 = 4$ cm korter en heeft dus een lengte van circa 258 cm. Aan één zijde wordt hij in de inkeping geschoven, maar aan de andere zijde kan dat nog niet want de lat steekt nog $258 - 6 = 252$ cm naar buiten en de afstand is 250 cm. Door met een forse hamer een flinke klap te geven op de bovenkant van de lat, schiet hij in de andere inkeping. Lukt dat niet, dan wordt aan de onderzijde van de lat een kleine inkeping gemaakt van een halve cm breed en één cm hoog en met nog een klap schiet hij dan zeker in de staander. Weer opgesloten tussen de twee staanders kan de lat nu wat horizontaal verschoven worden omdat links en rechts twee cm speling is ontstaan. Simpel, en Sonsbeek heeft voor mij een geheim minder.

Inlands eiken

We praten nog wat door over het hekwerk en Jeroen vertelt dat er drie soorten staanders zijn: enkele hele oude van Belgische hardsteen, de betonnen staanders zoals geplaatst in de jaren 1940/1950, en de recent geplaatste staanders van hardhout uit Brazilië (Amazonen Casanove). Ook alle nieuwe latten zijn van deze hardhoutsoort. Bij vervanging van de hardhouten onderdelen zal voortaan inlands eiken toegepast worden. Het tropisch regenwoud daardoor worden ontzien. Het hout heeft "duurzaamheidsklasse 1", blijft onbehandeld, vergrijst daardoor en zal om de twintig jaar vervangen moeten worden. Het hekwerk heeft een totale lengte van 2,4 km wat neerkomt op een kleine duizend staanders en tweeduizend latten. Baron van Heeckeren had op zijn landgoed in Hummelo hetzelfde type hekwerk geplaatst. Of dit type hekwerk nog op meer plaatsen voorkomt, of het een naam heeft en waar het oorspronkelijk vandaan komt (Engeland?) weet ik nog niet. Misschien kan ik ook op deze vragen een antwoord vinden.

Jos van Riet

Veranderingen op en rond het Sint Jansveld

Op safari met de parkbeheerder. Deze keer geen tocht per terreinwagen door de drie parken, maar een bescheiden wandeling rond het Sint Jansveld, het terrein tussen het Bezoekerscentrum en het Watermuseum. Daar is de laatste maanden veel veranderd.

Bij de reconstructie van de Zypendaalseweg in 2005 werd ook het Sint Jansveld geschapen. Maar dat is niet goed opgeleverd. Er bleek veel puin in de opgebrachte grond te zitten, waardoor het gras niet goed groeide en de grond niet goed te bewerken was. Spelende kinderen en honden hadden last van scherpe stenen en glasscherven. Dit voorjaar is een laag van dertig centimeter afgegraven en gezeefd. Alles groter dan 40 mm werd eruit gehaald en afgevoerd naar de stort. Om de bodemkwaliteit te verbeteren werd aan de humuslaag compost toegevoegd. In april is het gras opnieuw ingezaaid, in de hoop dat het veld er op Sint Jansdag weer groen bij ligt. De kramen zullen niet op het veld staan maar langs de paden bij het watermuseum en het bezoekerscentrum.

Renovatie

Na maanden werk staat het Bezoekerscentrum Sonsbeek in de oude molenschuur er weer als nieuw bij. Van binnen ziet alles er piekfijn uit. Het interieur werd een stijlvolle combinatie van de oude balken en nieuwe werkkamers. Burgemeester Pauline Krikke en andere genodigden namen op vrijdag 6 juni een eerste kijkje. Ze waren zeer onder de indruk. Alle medewerkers namen hun plaatsen weer in te nemen om de bezoekers van de beeldtentoonstelling Sonsbeek 2008 van dienst te kunnen zijn.

Sint Jansdag – 22 juni

Rond het Sint Jansveld speelt zich op Sint Jansdag weer een scala van activiteiten af onder de noemer "een zomerZONdag". Er zijn vele activiteiten voor de kinderen en er zijn kramen bemand door allerlei organisaties. Na de Grote Geschiedenisquiz wordt er de Canon van Arnhem gepresenteerd. En het bruggetje over de beek dat de nieuwe poel beter bereikbaar maakt, wordt officieel in gebruik genomen.

Peuren in de poel

Een van de populaire kinderactiviteiten van het Bezoekerscentrum, 'Peuren in de Poel', was niet goed meer mogelijk nadat de fraaie poel bij de kruidentuin was verdwenen. De nieuwe poel, aan overkant van de beek was moeilijk bereikbaar. Er is nu een soort 'ophaalbrug' gebouwd, die alleen gebruikt wordt als een groep kinderen onder begeleiding gaat 'peuren'.

Bomen

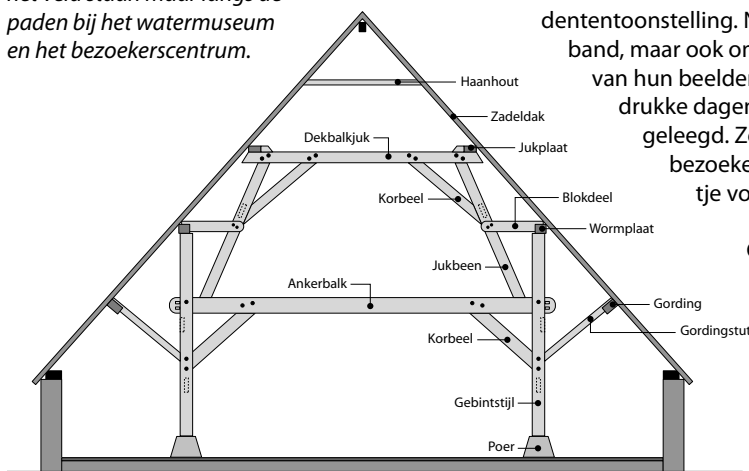
In de herfst zal de rij paardenkastanjes die overbleef na de herinrichting van de Zypendaalseweg verdwijnen. Ze passen niet in het beeld van het glooiende beekdal. Intussen zijn op de hoek van het gerenoveerde Bezoekerscentrum wel een flink aantal fruitbomen geplant: vijf peren, zeven appels en vier mispels. Deze 'hoogstambomen' zijn ongeveer drieënehalf tot vier meter hoog. Men heeft gekozen voor oude Overijsselse en Gelderse fruitrassen die elkaar bestuiven. Ze worden jaarlijks gesnoeid, maar ze kunnen toch flink uitgroeien. En de oogst is van iedereen! Onder de bomen zaait men gras met bloemen in. Langs de muur van de Brasserie, achter de waterbak, zijn vijf 'leiperen' geplant, te vergelijken met de 'leimispels' die langs de muur bij de waterspeelplaats staan. Nadat er ook nieuwe beukenhagen zijn geplant bij de Rentmeesterswoning zal het Sint Jansveld er puik bijliggen in deze zomer vol Grandeur.

Drukke

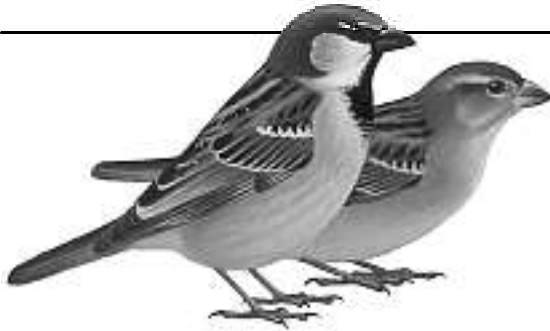
Parkbeheerder Jeroen Glissenaar was druk met de voorbereidingen voor de beeldtentoonstelling. Niet alleen omdat hij zelf volop actief meedoet met zijn band, maar ook omdat hij kunstenaars moest begeleiden bij het plaatsen van hun beelden. Ook het schoonhouden van het park is belangrijk. Op drukke dagen met fraai zomerweer worden de vuilnisbakken elke dag geleegd. Zo zal heel Sonsbeek er puik bijliggen om de duizenden bezoekers deze zomer te ontvangen. Arnhem zet zijn beste been-tje voor in Sonsbeek.

Gerard Herbers

De constructie van de molenschuur met de eeuwenoude ankerbalkgebinten. Het Bezoekerscentrum Sonsbeek kon eind mei na vijf maanden kamperen in twee cabines de opnieuw ingerichte molenschuur weer betrekken. De zeven eiken ankerbalkgebinten van de schuur zijn nu goed zichtbaar als drager van de kantoorruimten (tekening Jos Diender).

De kraaienmars van de huismus

Een aantal jaren geleden haalde de huismus veelvuldig het nieuws omdat hij op de Rode Lijst was geplaatst. Op deze lijst staan vogelsoorten die kwetsbaar of bedreigd zijn. De huismus is op deze lijst gezet omdat het aantal broedvogels in de afgelopen decennia met zeker 50% is afgenomen. De eerste plaats onder de algemene broedvogels moest de huismus zelfs afstaan aan de merel. Deze achteruitgang was niet alleen de vogeltellers opgevallen. Wanneer de media de soort behandelden kwamen er altijd bevlogen en dikwijls emotionele reacties. De gezellige tijlper leek zo gewoon en door zijn uiterlijk zelfs een beetje saai maar hij werd door die dramatische achteruitgang in één keer onze nationale troetelvogel. Ook was er De Grote Huismus Tentoonstelling met als 'pronkstuk' de doolie dominomus.

Hoe komt het dat dit staartschoffie zo achteruit is gegaan? Belangrijke redenen zijn de renovaties en nieuwbouw waarbij materialen (zoals zware sneldekkpannen en vogelschroot) worden gebruikt waardoor de huismus minder nestgelegenheid heeft. Daarnaast zijn tuinen tegenwoordig veel te clean met tegels en schuttingen maar zonder heg. Hierdoor is er minder voedsel - zaden voor de oude vogels en voor de jongen insecten - en schuilgelegenheid voor de huismus. Dit wordt nog versterkt doordat er door inbreiding binnen dorpen en steden steeds minder snippergroen en overhoekjes zijn. Ook zijn sportvelden, moestuinen en begraafplaatsen steeds meer buiten de bebouwde kom gesitueerd. Voedsel via de mensen is ook steeds minder beschikbaar zoals broodkruimels, kippenvoer en etensresten. En buiten het stedelijk gebied is het niet beter want de landbouw is geïntensiveerd en de boerderijen zijn te netjes geworden.

De kraaienmars heeft zich vooral voorgedaan in de steden en grote plaatsen. Zo is in Amsterdam het aantal in 15 jaar verminderd van 30.000 naar 5.500 broedparen. In de dorpen lijkt het daarentegen mee te vallen want daar was een lichte afname. Rond Sonsbeek telde men eind jaren negentig 11 broedparen bij de Teerplaats en de Watermolen. De oude gebouwen bieden nestgelegenheid en de landerijen er omheen voedsel. Daarnaast zal er ook gesnoept worden van het brood voor de eenden. Bij de telling begin jaren tachtig werd de huismus niet meegenomen maar het waren er ongetwijfeld enkele tientallen. In Arnhem worden de hoogste aantallen gezien in de oude wijken in noord zoals Hoogkamp en Geitenkamp en in de jaren 60 en 70 wijken in zuid. Hoewel lagere aantallen zijn ook in het centrum van Arnhem gelukkig nog huismussen aanwezig dit in tegenstelling tot Amsterdam waar ze volledig zijn verdwenen. Hotspots in Arnhem zijn de stadsboerderijen, maneges en Burgers Zoo waar zowel voedsel als nestgelegenheid geen probleem zijn.

Gelukkig zijn er ook positieve zaken te melden. Zo zijn veel mensen begaan met het lot van de straatmus en die bieden hem voedsel en nestgelegenheid aan. Er zijn speciale nestkasten en een Vogelvide (huismussenbehuizing voor onderste rij dakpannen) voor de soort ontwikkeld. Een Actieplan Huismus en Stadsvogels van Vogelbescherming moet deze speciale groep vogels de aandacht geven die ze nodig hebben en verdienen. SOVON Vogelonderzoek Nederland organiseert een stadsvogeltelling met de toepasselijke naam MUS (Meetnet Urbane Soorten), voor een goede monitoring van de stadsvogels.

De huismus en de mens horen bij elkaar. Toen Arnhem in de Tweede Wereldoorlog werd geëvacueerd verdwenen ook de huismussen uit de stad. "Een stadje zonder mussen maakt een even treurige indruk als een huis zonder kinderen", schreef ene McGillivray in de 19e eeuw. Niet iedereen zal het met hem eens zijn, maar dat mussen in de stad thuishoren, staat buiten kijf. Meer over de huismus en andere vogels rond Arnhem vindt u op www.vogelwerkgroeparnhem.nl

Jan Schoppers

De historie: 10X Sonsbeek en Sonsbeeld

Vanaf Zomer 2006 hebben we in dit blad de afgelopen 9 Sonsbeektentoonstelling besproken. Van Sonsbeek 1949 van Veth, Klompé en Matser tot Sonsbeek9 van Hoet in 2001. Als Rob van Otterloo en ik goede zin houden volgt in Herfst 2008 het slot van onze serie "Op weg naar Sonsbeek 10". We bespraken niet zozeer de kunsthistorie als wel de lokale kleur in Arnhem en Nederland van die dagen en de kwesties die er altijd zijn. Ook dat is cultuur. Daarnaast lichtten we er steeds enkele beelden uit waarover we meer te weten kwamen.

We beschikken over alle catalogi en vanaf 1966 ook over kranten- en tijdschriftartikelen, enkele boeken, een enkel rapport en het geheugen van Herman Hofman. Over de jaren 1949 t/m 1958 is het materiaal schaars. Het jaar 1949 werd goedge maakt door de plakboeken van de familie Tolmeijer uit die tijd. De Arnhemse musea en de afdeling Cultuur van de gemeente hadden - zei men - hun archieven overgedaan aan het Gelders Archief. Maar op de trefwoorden leverde zoeken en navragen naar bijvoorbeeld ambtelijke verslagen of krantenknipsels uit die tijd niks op behalve de catalogi die we al hadden. Tijd, training en trek om te gaan spitten in dat Archief of in oude krantenleggers ontbrak ons.

10X Sonsbeek

Inmiddels is het probleem opgelost. Gastconservator Nanda Janssen van het MMKA en haar assistentes hebben vele bronnen ontdekt waaruit ze hun historische expositie "10X Sonsbeek" hebben samengesteld. Al sinds 16 mei te zien op de zolder van het Historisch Museum Arnhem (HMA). Prima werk, dames, met een leesbaar tekstboekje van 24 pagina's. En is er nu archiefmateriaal dat hopelijk goed en toegankelijk wordt opgeslagen.

Sonsbeeld

Het HMA heeft daarnaast de kunstroute "Sonsbeeld" ontworpen en beschreven langs alle voormalige Sonsbeekbeelden die een plek in Arnhem kregen. Onder de kop "Beelden die in Arnhem bleven" hebben we de route al aangekondigd in ons nummer van winter 2007. Wij vergaten er een paar maar de Kunstroute heeft alle beelden. De routefolder is kost € 2,50 bij de Arnhemse musea, de Sonsbeek 2008 locaties en het nieuwe VVV-kantoor tegenover Arnhem Centraal.

Luuk Broer

Kassa en informatiebalie bij de entree van Sonsbeek 1949 aan de Apeldoornseweg. Op de foto zijn herkend: de heer Bergman uit de Koningsstraat (2e van links), kunstenaar en rondleider op de expositie Jan Michels (3e) en Jetty Tolmeijer (6e van links) dochter van André Tolmeijer, de exploitant en bewoner van de Theeschenkerij Sonsbeek.

Vereniging Vrienden van Sonsbeek

Bericht van de penningmeester

Mocht u de contributie voor 2008 nog niet hebben betaald wilt u dat dan alsnog doen? De bedragen van de minimumcontributie en de gegevens van de bankrekening vindt u op pagina 2. Graag ontvangen wij uw betaling binnenkort. Daarmee voorkomt u dat uw vereniging onnodige kosten maakt met het sturen van aanmaningen. U blijft bovendien verzekerd van de toezending van ons fraaie Infobulletin.

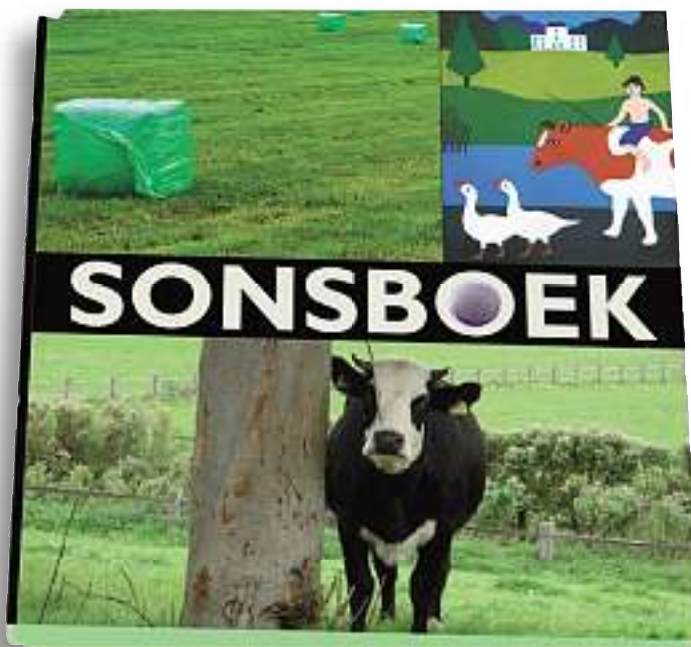
Als u meer overmaakt dan de minimumcontributie dan is het meerdere eventueel fiscaal als gift aftrekbaar. De Vereniging Vrienden van Sonsbeek is namelijk door de Belastingdienst aangemerkt als een ANBI, een Algemeen Nut Beogende Instelling.

SONSBOEK over mensen in het park

Bezoekerscentrum Sonsbeek bestaat in september 25 jaar. Aanleiding genoeg om een speels vormgegeven boek uit te geven, dat vertelt over de mensen in het park. Op 6 juni, ter gelegenheid van de heropening van het gerenoveerde bezoekerscentrum, nam burgemeester Pauline Krikke het eerste exemplaar in ontvangst.

Tal van personen komen er in aan het woord. Zo interviewde Gerard Herbers vooral mensen die direct bij het park zijn betrokken als gids, beheerder of vrijwilliger. Zelfs enkele bewoners van Sonsbeek komen aan het woord. Kees Crone ondervroeg gebruikers van het park, onder wie wandelaars, hondenuitlaters, muzikanten en de organisatoren van Park Open en SonsbeekTheater Avenue. Ook een bruidsfotograaf en Grandeur-conservator Anna Tilroe doen hun zegje. Sfeerfoto's van Sophia Mooldijk, portretten van Nico Meeuwssen en gedichten van Cees van der Pluijm, Geert Kruideren, Petra Else Jekel en Jos Pauw maken dit boek op voorhand tot een collectors item. De bijzondere vormgeving is van Géraldine Lodders.

SONSBOEK,
Mensen in het park.
Het Arnhemse
Sonsbeekpark in proza,
poëzie en beeld
is voor € 15,-
verkrijgbaar in
Bezoekerscentrum
Sonsbeek en de
Arnhemse boekwinkels.

Colofon

Het Infobulletin is een uitgave van de Vrienden van Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem en van het Bezoekerscentrum Sonsbeek. Het bulletin verschijnt vier keer per jaar. Het wordt gratis toegestuurd aan de leden van de Vereniging Vrienden van Sonsbeek. ISSN 1567-1054

Redactie:

Gerard Herbers
Rob van Otterloo
Luuk Broer (eindredacteur)

Vormgeving en druk:

Coers&Roest
ontwerpers bno drukkers
Arnhem

Redactie-adres:

Bezoekerscentrum Sonsbeek,
Zypendaalseweg 24a,
6814 CL Arnhem
email: info@parksonsbeek.nl

Het Herfstnummer van het Infobulletin verschijnt 21 september. Uiterste datum inleveren kopij: 20 augustus 2008.

Vorige nummers vindt u op de website www.parksonsbeek.nl onder > Nieuws.

Reden retourzending:

Postcode:

Plaats:

Straat:

Naam:

Het correcte adres is:

6814 CL Arnhem.

Mogelijk is de adressering niet juist. Wilt u in dat geval zo vriendelijk zijn om hieronder de juiste gegevens in te vullen en het blad 'retour afzender' of deze strook in een enveloppe terug te sturen naar: Vrienden van Sonsbeek, Zypendaalseweg 24a,

Retour afzender/adreswijziging

TNT Post
Port betaald
Port Payé
Pays-Bas

